

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

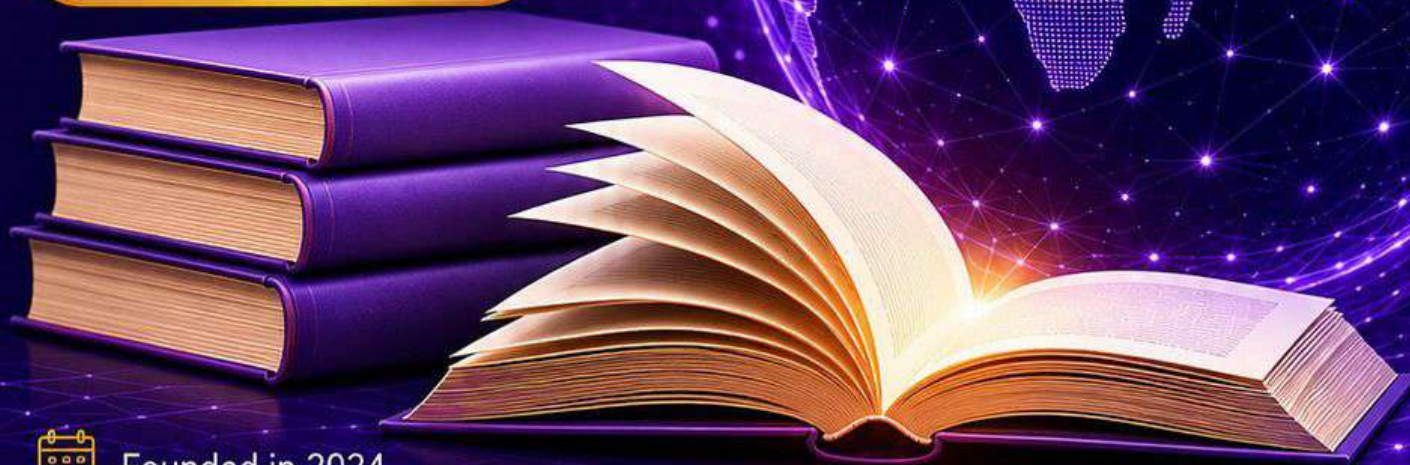
IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 7

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

INSON KAMOLOTIDA XILVAT VA SUHBATNING AXLOQIY-FALSAFIY AHAMIYATI

Raximova Yulduz Dilmurod qizi

Samarqand davlat chet tillar instituti, tayanch doktorant.

e-mail: yulduzraximova@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6944-7061>

Annotatsiya.

Maqolada tasavvuf falsafasidagi xilvat va suhbat tushunchalari inson kamoloti bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Imom G'azzoliy qarashlari va Naqshbandiya ta'limotidagi "xilvat dar anjuman" tamoyili asosida ichki poklanish, halol mehnat va ijtimoiy mas'uliyat uyg'unligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: xilvat, suhbat, uzlat, Naqshbandiya, Imom G'azzoliy, komil inson, anjuman, ma'naviy tarbiya.

ПРАВСТВЕННО-ФИЛОСОФСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ УЕДИНЕНИЯ И БЕСЕДЫ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ЧЕЛОВЕКА

Рахимова Юлдуз Дилмурод кизи

Самаркандский государственный институт иностранных языков, базовый

Аннотация.

В статье анализируются понятия уединения и духовной беседы в суфийской философии в связи с совершенствованием человека. На основе взглядов Имама Газали и принципа Накшбандии «уединение в обществе» раскрывается единство внутреннего очищения, честного труда и социальной ответственности.

Ключевые слова: уединение, беседа, узлат, Накшбандия, Имам Газали, совершенный человек, общество, духовное воспитание.

THE MORAL AND PHILOSOPHICAL SIGNIFICANCE OF SECLUSION AND CONVERSATION IN HUMAN PERFECTION

Raximova Yulduz Dilmurod qizi

Samarkand State Institute of Foreign Languages, Doctoral Researcher.

Abstract.

The article analyzes the concepts of seclusion and spiritual conversation in Sufi philosophy in relation to human perfection. Based on Imam Ghazali's views and the Naqshbandi principle of "seclusion in society", it reveals the unity of inner purification, honest work and social responsibility.

Keywords: seclusion, conversation, uzlat, Naqshbandiyya, Imam Ghazali, perfect human, gathering, spiritual education.

Kirish. Tasavvuf falsafasida inson kamoloti masalasi faqat nazariy aqida yoki marosimlar majmui sifatida emas, balki shaxsning ichki dunyosini tarbiyalash, nafsni nazorat qilish, ma'naviy mas'uliyatni kuchaytirish va jamiyatga foydali bo'lish jarayoni sifatida talqin qilinadi. Shu ma'noda xilvat va suhbat tushunchalari tasavvufiy tarbiyaning ikki muhim yo'nalishini ifodalaydi: birinchisi insonni o'z qalbi bilan yuzma-yuz qoldirsa, ikkinchisi uni ma'rifatli muhit, ustoz va solih kishilar ta'siri orqali yetuklikka boshlaydi. Xilvat so'zi lug'aviy jihatdan yolg'iz qolish, tanholik, o'zini tashqi shovqindan chetga olish ma'nolarini bildiradi. Tasavvufiy istilohda esa u qalbni poklash, zikr va tafakkur orqali ruhiy uyg'onishga erishish amaliyoti sifatida tushuniladi [1; 75–78-b.].

Suhbat esa tasavvufda oddiy muloqotdan kengroq mazmunga ega. U murshid va murid, olim va talabgor, tajribali inson hamda kamolotga intiluvchi shaxs o'rtasidagi ma'naviy ta'sir maydonidir. Bunday suhbatda bilim faqat so'z orqali emas, balki xulq, odob, sukut, nazar va hayotiy namuna vositasida ham uzatiladi. Shuning uchun ham Sharq ma'naviy tafakkurida yaxshi suhbat insonni komillikka eltuvchi omil, yomon suhbat esa qalbni xiralashtiruvchi sabab sifatida baholangan.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashuv, axborotning ko'pligi va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi sharoitida insonning ichki muvozanatini saqlashi, o'zini anglashi va jamiyat oldidagi mas'uliyatini his qilishi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xilvat insonni o'z ustida ishlashga, suhbat esa uni ijtimoiy muhitda kamol topishga undaydi. Mazkur maqolada aynan shu ikki tushunchaning axloqiy-falsafiy mazmuni, ularning foydali va ehtimoliy zararli jihatlari, shuningdek, Naqshbandiya ta'limotidagi "xilvat dar anjuman" tamoyili bilan bog'liq ilmiy talqini

yoritiladi.

Maqolaning maqsadi xilvat va suhbat tushunchalarining inson kamolotidagi o'rnini tasavvuf falsafasi, axloqiy tarbiya va ijtimoiy mas'uliyat nuqtayi nazaridan tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun xilvatning ma'naviy-ruhiy mazmuni, suhbatning tarbiyaviy vazifasi, G'azzoliy qarashlaridagi mezonli yondashuv hamda Naqshbandiya ta'limotidagi ijtimoiy faol kamolot g'oyasi o'rganiladi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda xilvat va suhbat alohida amaliyotlar sifatida emas, balki shaxsning ichki poklanishi va jamiyatdagi mas'uliyatli ishtirokini bog'lovchi yaxlit tarbiyaviy-falsafiy tizim sifatida talqin qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Mavzuni o'rganishda tasavvuf tarixiga oid manbalar, Imom G'azzoliyning axloqiy-didaktik qarashlari, Naqshbandiya ta'limotiga bag'ishlangan tadqiqotlar hamda komil inson konsepsiyasiga oid ilmiy asarlar tahlil qilindi. Usmon Turarning "Tasavvuf tarixi" asarida tasavvufiy amaliyotlarning tarixiy shakllanishi, riyoat, zikr, murshidlik va ruhiy tarbiya bosqichlari haqida ma'lumotlar beriladi [1; 75–78-b.]. Bu ma'lumotlar xilvat tushunchasining faqat yolg'izlik emas, balki ma'lum maqsadga yo'naltirilgan ruhiy-amaliy jarayon ekanini anglashga yordam beradi.

Imom G'azzoliyning "Kimyoyi saodat" asari esa xilvat va uzlat masalasini axloqiy mezonlar asosida baholashi bilan muhimdir. G'azzoliy xilvatning foydasini zikr, tafakkur, g'iybatdan saqlanish, fitnadan uzoq bo'lish kabi jihatlarda ko'rsa, uning zararini ilm olishdan, elga manfaat yetkazishdan, sabr va yaxshi xulqni sinovdan o'tkazish imkoniyatidan mahrum bo'lishda ko'rsatadi [2; 187–195-b.]. Bu yondashuv xilvatni mutlaq ijobiy yoki mutlaq salbiy hodisa sifatida emas, balki shaxsning ma'naviy darajasi, niyati va ijtimoiy vazifasi bilan bog'liq jarayon sifatida baholash zarurligini ko'rsatadi.

G. Navro'zovning Naqshbandiya ta'limoti haqidagi tadqiqotlari "xilvat dar anjuman" tamoyilining ijtimoiy-falsafiy mohiyatini ochishda alohida ahamiyatga ega. Unda Naqshbandiya tariqati tarkidunyochilikni emas, balki jamiyat ichida yashab, halol mehnat qilish, oila va xalq manfaatiga xizmat qilish orqali ruhiy kamolotga erishish g'oyasini ilgari surgani ta'kidlanadi [3; 182–194-b.]. N. Komilovning tasavvufga oid ishlari esa komil inson tushunchasining adabiy, falsafiy va ma'naviy qirralarini chuqurroq anglash imkonini beradi [4; 120–135-b.].

Tadqiqot metodologiyasi sifatida tarixiy-falsafiy tahlil, qiyosiy tahlil, matnshunoslikka asoslangan talqin va axloqiy-falsafiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tarixiy-falsafiy yondashuv xilvat va suhbat tushunchalarining tariqatlar doirasida shakllanishini ko'rsatishga xizmat qildi. Qiyosiy tahlil orqali G'azzoliy qarashlari bilan Naqshbandiya tamoyillari o'rtasidagi uyg'unlik va farqlar ochib berildi. Axloqiy-falsafiy umumlashtirish esa mavzuning zamonaviy tarbiyaviy ahamiyatini asoslashga imkon berdi.

Manbalarni tahlil qilishda matndagi tushunchalarni hozirgi davr talablari bilan to'g'ridan-to'g'ri tenglashtirishdan saqlanishga harakat qilindi. Chunki tasavvufiy istilohlar o'z tarixiy, diniy, axloqiy va madaniy kontekstida shakllangan. Shu sababli "xilvat", "uzlat", "suhbat", "anjuman", "komil inson" kabi tushunchalar avvalo o'z manbalari doirasida izohlandi, keyin esa ularning bugungi ma'naviy tarbiya jarayonlariga tatbiq etilishi umumlashtirildi. Bu usul mavzuni biryozlama targ'ibot emas, balki ilmiy tahlil darajasida yoritishga xizmat qiladi.

Muhokama.

Xilvatning inson kamolotidagi o'rni, avvalo, uning ichki nazorat va o'zini anglash bilan bog'liq xususiyatida ko'rinadi. Inson kundalik hayotda tashqi munosabatlar, ehtiyojlar, orzu-istaklar va turli ta'sirlar ichida yashaydi. Bunday sharoitda qalb holatini tahlil qilish, xatolarini ko'rish, niyatni tekshirish va ma'naviy yo'nalishni qayta belgilash uchun ma'lum darajada sukut va tanholik zarur bo'ladi. Xilvatning asl maqsadi odamlardan qochish emas, balki nafsning yashirin mayllarini tanish, qalbni dunyoviy ortiqcha bog'liqliklardan poklash va ruhiy hushyorlikni kuchaytirishdir.

Xilvat jarayonida inson tashqi baho, maqtov yoki tanqidga emas, o'z vijdoni va ichki mezonlariga murojaat qiladi. Bu holat ma'naviy tarbiyada muhim ahamiyatga ega, chunki odam ko'pincha boshqalar oldida yaxshi ko'rinishga intiladi, ammo yolg'izlikda uning asl niyati va ruhiy holati namoyon bo'ladi. Shu jihatdan xilvat insonni samimiyatga, o'zini aldamaslikka va amal bilan niyat o'rtasidagi muvofiqlikni izlashga undaydi. Tasavvufiy talqinda qalbning poklanishi ham aynan shu ichki rostgo'ylikdan boshlanadi.

Biroq tasavvufiy manbalarda xilvatning har kim uchun bir xil foyda bermasligi ham qayd etiladi. Imom G'azzoliy nazarida ilm va amaldan bexabar kishi uzlatni bahona qilib, jamiyat oldidagi vazifalardan chekinishi mumkin. Bunday xilvat ma'naviy yuksalishga emas, aksincha, takabburlik, loqaydlik yoki ruhiy sustlikka olib kelishi ehtimoldan xoli emas. Shu sababli G'azzoliy haqiqiy uzlatni zikr, fikr, ilm, amal, qanoat va sabr bilan bog'laydi. Demak, xilvatning qadri uning tashqi shaklida emas, balki ichki mazmunida namoyon bo'ladi [2; 190–195-b.].

Suhbat tushunchasi esa insonning jamiyatdagi ma'naviy shakllanishini ifodalaydi. Yaxshi insonlar suhbat shaxsda ijobiy odatlarni mustahkamlaydi, fikr doirasini kengaytiradi, qalbni yumshatadi va xulqni tarbiyalaydi. Tasavvufda murshid suhbat bevosita kitobiy bilimni to'ldiruvchi ma'naviy tajriba sifatida qadrlangan. Chunki inson faqat o'qish orqali emas, balki ko'rish, eshitish, taqlid qilish, muhit ta'sirida shakllanish va o'z xulqini boshqalarning namunasi bilan solishtirish orqali ham kamol topadi.

Suhbatning yana bir muhim jihati shundaki, u insonni o'z fikriga tanqidiy qarashga o'rgatadi. Yolg'izlikda inson o'z xulosalarini to'g'ri deb qabul qilishi mumkin, ammo ma'rifatli suhbatda uning qarashlari savol, e'tiroz va mulohaza orqali sinovdan o'tadi. Shu bois tasavvufiy muhitda suhbat faqat nasihat eshitish emas, balki ruhiy tarbiya, axloqiy nazorat va fikriy yetilish jarayoni sifatida amal qilgan. Yaxshi suhbatda inson o'zidagi kibr, g'azab, hasad yoki loqaydlik kabi illatlarni ilg'ash imkoniga ega bo'ladi.

Naqshbandiya tariqatida "xilvat dar anjuman" tamoyili aynan xilvat va suhbatning uyg'unligini ifodalaydi. Bu tamoyil zohiran xalq bilan, botinan Haq bilan bo'lishni anglatadi. Ya'ni inson bozor, mehnat, oila, ta'lim, muomala va ijtimoiy faoliyat ichida yashab turib ham qalbini pok saqlashi, niyatini to'g'rilashi, har bir amalini mas'uliyat bilan bajarishi lozim. Bunday yondashuv tarkidunyochilikdan farq qiladi: u jamiyatdan chekinishni emas, balki jamiyat ichida

ma'naviy hushyor yashashni talab qiladi [3; 182–186-b.].

Bahouddin Naqshband nomi bilan bog'liq manoblar va tasavvufiy rivoyatlarda ushbu g'oya "dil ba yor, dast ba kor", ya'ni qalb Yorda, qo'l ishdan bo'lish tamoyili bilan hamohang talqin qilinadi. Mazkur fikrda insonning ruhiy hayoti va mehnat faoliyati bir-biridan ajratilmaydi. Halol mehnat, kasb-hunar, oilani rizq bilan ta'minlash, xalq og'irini yengil qilish va jamiyatga foyda keltirish ma'naviy kamolotning ajralmas qismi sifatida baholanadi. Shu jihatdan Naqshbandiya ta'limoti insonni faollikka, mas'uliyatga va ijtimoiy foydalilikka undaydi.

Naqshbandiya ta'limotidagi bu yondashuv insonni real hayot muammolaridan chekinishga emas, balki ularni axloqiy mezonlar asosida hal etishga chorlaydi. Oilaviy munosabatlarda halollik, kasbdan mas'uliyat, ilmda izlanish, muomalada odob, jamiyatda bag'rikenglik — bularning barchasi "anjuman ichida xilvat"ning amaliy ko'rinishlaridir. Shaxsning qalbi ichkarida zikr va hushyorlik bilan band bo'lsa, tashqi faoliyati odamlarga manfaat yetkazishga qaratiladi. Demak, bu tamoyil ichki ruhiy intizom bilan tashqi ijtimoiy intizomni birlashtiradi.

Xilvat va suhbat munosabatini falsafiy jihatdan tahlil qilsak, ular inson mavjudligining ikki tomonini anglatadi: shaxsiy ichki olam va ijtimoiy borliq. Xilvat shaxsni ichkariga, ya'ni o'z qalbi, niyati, vijdoni va ruhiy ehtiyojlariga qaratadi. Suhbat esa uni tashqariga, ya'ni jamiyat, ustoz, do'st, oila va ijtimoiy burchlar maydoniga olib chiqadi. Komil inson ana shu ikki yo'nalish o'rtasidagi muvozanatni topa olgan shaxsdir.

Bugungi davrda mazkur tamoyilning tarbiyaviy ahamiyati yanada ortmoqda. Axborot oqimi kuchaygan, inson diqqatini chalg'ituvchi omillar ko'paygan sharoitda ma'lum vaqt o'zini tahlil qilish, sukut, mutolaa va tafakkurga ehtiyoj seziladi. Shu bilan birga, insonning faqat o'z ichki dunyosiga berilib ketishi ham yetarli emas. U sog'lom muloqot, ilmiy bahs, ustoz-shogird an'anasi, oila va jamiyatdagi mas'uliyat orqali kamol topadi. Demak, zamonaviy sharoitda xilvatni ruhiy gigiyena, suhbatni esa ijtimoiy-ma'naviy tarbiya vositasi sifatida talqin etish mumkin.

Masalan, ta'lim jarayonida talabning mustaqil mutolaasi va o'z ustida ishlashi xilvatga yaqin ichki mehnat shakli bo'lsa, seminar, ilmiy munozara va ustoz bilan muloqot suhbatning zamonaviy ko'rinishidir. Har ikki jarayon bir-birisiz to'liq natija bermaydi: mustaqil fikrsiz suhbat yuzaki bo'lib qoladi, suhbat va bahssiz mustaqil fikr esa biryozlama tus olishi mumkin. Shunday ekan, tasavvufiy merosdagi xilvat va suhbat muvozanati hozirgi ta'lim-tarbiya tizimi uchun ham muhim metodik xulosa beradi.

Ijtimoiy hayot nuqtayi nazaridan ham "xilvat dar anjuman" tamoyili shaxsning faolligi bilan ruhiy pokligini uyg'unlashtiradi. Inson ko'pchilik orasida bo'lganda turli manfaatlar, bahslar, raqobat va hissiy ta'sirlar bilan yuzlashadi. Ana shu jarayonda ichki nazoratni saqlash, til, ko'z, quloq va amalda odob chegaralariga rioya qilish haqiqiy ma'naviy tarbiyani namoyon etadi. Shu sababli Naqshbandiya an'anasida jamiyat ichida halol yashash, xalq bilan muomalada adolatli bo'lish va mehnatni ibodat darajasida qadrlash komillik mezoni sifatida qoraladi.

Natijalar.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, xilvat tasavvufiy tarbiyada nafsni nazorat qilish, qalbnı poklash va tafakkurnı chuqurlashtirish vositasi sifatida muhim o'rin tutadi. Ammo u ilm, mehnat, oila va jamiyat oldidagi burchlardan voz kechish shakliga aylansa, o'z maqsadidan uzoqlashadi. Shuning uchun xilvatning samarasi shaxsning niyati, ilmiy-ma'naviy tayyorgarligi va undan keyingi amaliy hayotiga bog'liqdir.

Ikkinchi natija shundan iboratki, suhbat insonning axloqiy shakllanishida mustaqil tarbiyaviy omil sifatida namoyon bo'ladi. Yaxshi suhbat shaxsning fikrini ravshanlashtiradi, xulqini sayqallaydi, unga hayotiy tajriba va ma'naviy mezon beradi. Ayniqsa, ustoz-shogird munosabatlari, ilmiy muhit va solih kishilar davrasi insonda mas'uliyat, odob, sabr va halollik fazilatlarini rivojlantiradi.

Uchinchi natija sifatida Naqshbandiya ta'limotidagi "xilvat dar anjuman" tamoyili xilvat va suhbatni qarama-qarshi emas, balki bir-birini to'ldiruvchi hodisalar sifatida talqin qilishi aniqlandi. Mazkur tamoyil insonni jamiyatdan ajratmaydi, aksincha, jamiyat ichida qalb pokligi, niyat to'g'riligi va halol mehnatga da'vat etadi. Bu yondashuv ma'naviy kamolotni ijtimoiy faollik bilan uyg'unlashtirishi jihatidan dolzarbdır.

To'rtinchi natija shuki, xilvat va suhbatning zamonaviy talqini shaxs tarbiyasi, ma'naviy-ma'rifiy ishlar va ijtimoiy barqarorlik uchun muhim metodologik asos bo'la oladi. Insonning o'zini tahlil qilishi, ma'naviy mas'uliyatni his etishi, yaxshi muhitda tarbiyalanishi va jamiyatga foydali bo'lishi komil inson g'oyasining amaliy ko'rinishlaridir. Bu esa tasavvufiy merosning bugungi axloqiy tarbiya jarayonlari bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Beshinchi natija sifatida maqola mavzusi orqali tasavvufiy tushunchalarni zamonaviy gumanitar tadqiqotlarda faqat diniy-ma'rifiy meros sifatida emas, balki shaxs psixologiyasi, axloq falsafasi va ijtimoiy tarbiya bilan bog'liq nazariy manba sifatida o'rganish zarurligi aniqlandi. Xilvat ichki refleksiya va mas'uliyatni, suhbat esa kommunikativ madaniyat va ijtimoiy hamkorlikni kuchaytiradi. Bu ikki omil uyg'unlashganda insonda barqaror xarakter, ma'naviy tanlov va ijtimoiy foydalilik fazilatlarini shakllanadi.

Amaliy jihatdan mazkur xulosalar ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar, oliy ta'limdagi tarbiyaviy ishlar, ustoz-shogird an'anasini rivojlantirish hamda yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishda foydalanilishi mumkin. Xilvatning zamonaviy shakli sifatida mustaqil o'qish, kundalik yuritish, o'z xatti-harakatini tahlil qilish, zararli axborotlardan vaqtincha chekinish kabi usullar tavsiya etiladi. Suhbatning zamonaviy shakllari esa ilmiy to'garaklar, ochiq muloqotlar, murabbiylik uchrashuvlari va tajribali insonlar ishtirokidagi ma'naviy-ma'rifiy davralarda namoyon bo'ladi.

Xulosa.

Xilvat va suhbat inson kamolotining ikki muhim ma'naviy-falsafiy yo'nalishidir. Xilvat insonni o'z qalbi bilan yuzlashtirib, niyatni tozalash, nafsni nazorat qilish va tafakkurnı chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Suhbat esa shaxsni yaxshi muhit, ustozlar tajribasi va ijtimoiy muloqot orqali tarbiyalaydi. Ularning har biri alohida ahamiyatga ega bo'lsa-da, haqiqiy kamolot ularning o'zaro muvozanatida namoyon bo'ladi.

Imom G'azzoliy qarashlari xilvatga ehtiyotkor va mezonli yondashish zarurligini ko'rsatadi. Naqshbandiya ta'limoti

esa bu masalani yanada ijtimoiy mazmunda talqin qilib, xalq ichida yashagan holda qalbni pok saqlash, halol mehnat qilish va jamiyatga manfaat yetkazish g'oyasini ilgari suradi. Shuning uchun "xilvat dar anjuman" tamoyili bugungi kunda ham insonning ichki tarbiyasi va ijtimoiy mas'uliyatini uyg'unlashtiruvchi muhim konseptual asos sifatida qadrlanadi.

Umuman, inson kamoloti faqat tanholikda o'zini tarbiyalash yoki faqat jamiyat bilan muloqotda bo'lish orqali emas, balki ichki poklanish va tashqi mas'uliyatning uyg'unligi orqali yuzaga keladi. Shu jihatdan xilvat qalbni tarbiyalaydi, suhbat esa xulqni sayqallaydi. Ikkalasi birgalikda komil insonni shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Turar U. *Tasavvuf tarixi*. – Toshkent: Istiqlol, 1999. – B. 75–78.
2. Imom G'azzoliy. *Kimyoyi saodat*. – Toshkent: Adolat, 2005. – B. 187–195.
3. Navro'zova G. *Naqshbandiya tasavvufiy ta'limoti va barkamol inson tarbiyasi*. – Toshkent: Fan, 2007. – B. 182–194.
4. Komilov N. *Tasavvuf*. – Toshkent: Movarounnahr, 2009. – 448 b.
5. *Komil inson haqida to'rt risola* / N. Komilov tarj. – Toshkent: Ma'naviyat, 1997. – B. 40–65.